

Bijlage HAVO
2022

tijdvak 3

Nederlands

Tekstboekje

Tijd om digitaal te ontpullen: maak je smartphone eens leeg

(1) Voor het eerst in de geschiedenis verdwijnt de mogelijkheid om alleen te zijn, schrijft de Amerikaanse informaticus Cal Newport in zijn boek *5 Digitaal minimalisme*. De smartphone zorgt ervoor dat we elk moment dat verveling dreigt, direct naar die onuitputtelijke bron van afleiding en vermaak grijpen. Er is geen enkel
10 moment meer dat we ons *niet* met andere mensen omringen, fysiek of virtueel.

(2) Het is nogal een boude bewering in een tijd waarin eenzaamheid
15 steeds hoger op de politieke agenda komt – en uit de statistieken juist precies die gevoelens van alleen-zijn een hoogtepunt bereiken. Kranten staan vol met verhalen over vereenzaamde ouderen, het Sociaal en
20 Cultureel Planbureau¹⁾ constateerde onlangs dat meer ouderen eenzaam zijn. Ja, als je net als Newport onderscheid maakt tussen ‘alleen-zijn’ en
25 ‘eenzaamheid’, zie je Newports gelijk plots overal. ‘Alleen-zijn’ gedefinieerd als ‘het vrij zijn van andermans aanwezigheid of ideeën’, is nogal wat anders dan eenzaamheid in de zin
30 van ‘sociale isolatie’.

(3) Je kunt eenzaam zijn en toch nooit alleen. En terwijl eenzaamheid schadelijk en soms zelfs dodelijk kan zijn, is alleen-zijn juist nogal belangrijk voor het gezond functioneren van
35 mensen. Alleen-zijn is wat er in je brein gebeurt, niet in je omgeving.

(4) *Digitaal minimalisme*, dat in februari verscheen, haalt allerlei studies
40 aan waaruit blijkt dat tijd met je eigen gedachten doorbrengen cruciaal is voor zelfreflectie, contemplatie, de

vorming van je normen en waarden. En voor creativiteit. Niet voor niets
45 sluiten veel schrijvers zich wekenlang op in prikkelarme en wifiloze schrijvershuisjes. “Als je echt wilt begrijpen wat er in je leven gebeurt, heb je zelfreflectie in stilte nodig”, schrijft
50 Newport. Er is tijd nodig om alle input die je op een dag binnenkrijgt, te verwerken. En dat doen we nu te weinig: “Je kunt moeilijk overdrijven hoe radicaal de recente omslag is geweest.”

55 Alleen-zijn is een standaardstand van het brein, en het is ook nodig voor een gezonde geest, zegt hij.

(5) Wat merken we ervan, nu we door de massale smartphoneverslaving het vermogen verliezen om onszelf echt af te zonderen en om te reflecteren? Newport noemt de huidige generatie tieners ‘de kanarie in de kolenmijn’: de vogel die gebruikt
60 werd om te kijken of de lucht in mijn-schachten giftig was. Jongeren brengen volgens alle statistieken met afstand de meeste tijd door op hun smartphone, volgens sommige
70 onderzoeken tot gemiddeld ruim vier uur per dag.

(6) Hij haalt studies aan die een sterke stijging laten zien van het aantal angststoornissen en depressies bij
75 tieners. Andere onderzoeken wijzen op afnemende empathie, verminderde concentratie en toenemende stress als gevolg van overmatig smartphonegebruik.

(7) Én eenzaamheid. Als je dan een keer alleen bent, schreeuwt Instagram naar je: “Kijk! Al je vrienden zijn wel allemaal leuke dingen aan het doen met elkaar!” Dat kan een gevoel

85 van isolatie opwekken.

(8) Dit soort onderzoeken stuit op veel kritiek van andere wetenschappers. Het is namelijk de vraag of je bij studies die de psychische gesteld-
90 heid van grote groepen jongeren meten, alleen de invloed van de smartphone meet, of ook andere grote trends die invloed hebben. Bijvoorbeeld de laatste economische reces-
95 sie. Experts op het gebied van het puberbrein waarschuwen consequent voor al te grote conclusies over wat smartphones met de hersenen doen, vooral omdat de hersenen nogal
100 flexibel zijn.

(9) Maar dat de digitale revolutie soms doorslaat en dat er sprake is van massale smartphoneverslaving, moge duidelijk zijn voor iedereen die
105 weleens met het openbaar vervoer reist.

(10) De oplossing van Cal Newport: digitaal minimalisme, virtueel ontspullen. Hij raadt mensen aan om
110 hun digitale kast leeg te ruimen. Socialemedia-apps verwijderen, alle pushberichten uitzetten, je beginscherm zo clean en saai mogelijk maken, extreem selectief zijn in welke apps je gebruikt en die in mapjes
115 stoppen, zodat de snoepkleurige icoontjes je niet zo toeschreeuwen.

(11) Newport's pleidooi voor digitaal ontspullen is zinnig, aanstekelijk geschreven en past perfect in het minimalisme dat opruimgoeroes als Marie Kondō²⁾ prediken. Newport schrijft het niet met zoveel woorden, maar hij
120 roept op om je af te vragen welke apps een *spark of joy*³⁾ geven – en apps die dat niet doen weg te gooien. Dat opruimen slaat enorm aan, zowel in huis als op de smartphone.

(12) Als reactie op de overdaad en
130 overconsumptie van de laatste decennia snakken mensen blijkbaar

naar het afslanken van bezittingen, keuzeopties en afleidingen. Het minimaliseren van overbodige digitale
135 prikkels kan mensen een groot gevoel van bevrijding geven – en weer wat meer broodnodige *alone time*⁴⁾ scheppen. Voor iedereen die het gevoel heeft dat de smartphone de
140 baas is over hem in plaats van andersom, biedt *Digitaal minimalisme* nuttige tips en inzichten.

(13) Maar hoe hip ook, Newport biedt een individuele oplossing voor een
145 collectief probleem. Het is alsof je in je eentje op een motorfiets langs een file zoekt: dat werkt prima voor jezelf, maar de file blijft staan. Je kunt nog zo rigoureuus digitaal ontspullen, de
150 standaardwerkplek in de moderne economie is nog altijd een flexbureau in een open kantoor⁵⁾, waar prikkels en impulsen van anderen constant binnenkomen. Mail checken buiten
155 werktijd blijft de norm. Klaslokalen en studieruimtes hangen, staan en zitten vol digitale schermen, waardoor multitasken het daar telkens wint van concentratie en contemplatie. In
160 sommige beroepen lijkt je soms niet zonder sociale media te kunnen functioneren. De sociale druk om actief te zijn op Instagram, WhatsApp of Snapchat kan enorm zijn.

(14) Achter de smartphone en socialemedia-apps zit bovendien een miljardenindustrie die drijft op het
165 mensen zo verslaafd mogelijk maken aan hun schermen, zodat ze maximaal data kan oogsten. Die industrie is er puur op gericht om “menselijke zwaktes uit te buiten”, aldus Sean Parker, nota bene medeoprichter van Facebook.

(15) Daar lost een *data cleanse*⁶⁾ of een andere individuele digitale ontspullactie weinig aan op. Zijn
175 gezamenlijke afspraken, acties en

misschien zelfs strengere wetten
180 daarvoor niet geschiktere middelen?
Te beginnen met het vaststellen van
een nieuwe digitale etiquette om níet
van elkaar te eisen om constant op
185 aan te staan. Of om het alleen-zijn
zonder afleiding van andermans likes
en retweets weer sociaal acceptabel
te maken. Het moet toch gewoon oké
zijn om een weekend lang onbereik-
190 baar te zijn? Of om op vakanties he-
lemaal offline te gaan? Digitaal ont-
spullen kan een mooi begin zijn,
maar is zeker niet de definitieve
oplossing.
195 **(16)** Naast het digitale minimalisme
van Newport zijn er ook recente
ideeën over *digital pollution*⁷⁾, een

concept dat ervan uitgaat dat de
digitale revolutie op dezelfde manier
200 maatschappelijk ongewenste effecten
veroorzaakt als indertijd de
industriële revolutie. En net als
luchtvervuiling en kinderarbeid zijn
schermverslaving, gebrek aan alleen-
205 zijn en andere negatieve gevolgen
van de smartphone problemen die
behalve individuele actie ook een
gezamenlijke aanpak vereisen.
(17) ‘Een beter milieu begint bij je-
210 zelf’ bleek niet het sluitende ant-
woord op milieuvervuiling en klimaat-
verandering. ‘Ruim je digitale kast op’
is dat net zomin voor de collectieve
digitale vervuiling van de menselijke
215 geest.

naar: Wouter van Noort
uit: NRC-Handelsblad, 1 maart 2019

noot 1 Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is een wetenschappelijk instituut dat onderzoek verricht naar sociale en culturele verschijnselen in Nederland.

noot 2 Marie Kondō is een Japanse adviseur en bestsellerauteur. Ze geeft cursussen en seminars in het weggooien en ordenen van spullen, wat zij als uitgangspunt ziet voor ‘innerlijke ordening’.

noot 3 *spark of joy*, letterlijk vreugdevonk: een begrip uit de filosofie van Marie Kondō, dat erop neerkomt dat je alleen die spullen moet houden die je een gevoel van vreugde bezorgen

noot 4 *alone time*: tijd alleen, tijd voor jezelf

noot 5 Dit was de situatie zoals dat voor maart 2020, toen de coronapandemie begon, gebruikelijk was.

noot 6 *data cleanse*: het opschonen van (digitale) gegevens

noot 7 *digital pollution*: digitale vervuiling

Vliedschaamte: niks mis mee

(1) De bijdrage van de luchtvaart aan de totale CO₂-uitstoot in Nederland ligt op 6,5 procent. Omdat het aantal reizigers naar verwachting fors blijft groeien, zal deze bijdrage flink toenemen.

(2) Dat deze uitstoot door de aanplant van bomen geheel kan worden gecompenseerd, is een illusie. Het duurt zeker tien jaar voordat bomen groot genoeg zijn om zoveel CO₂ te kunnen opnemen, wat overigens niet wegneemt dat het planten van bomen altijd zinvol is. Ook een volledige overstap naar biobrandstoffen is onrealistisch, omdat daar te veel landbouwgrond voor nodig is.

(3) Elektrisch vliegen lijkt het toverwoord. De ontwikkeling van goede en vooral lichte accu's vraagt echter nog veel tijd. Bovendien blijft een nu nieuw opgeleverd vliegtuig de komende 25 jaar vliegen. Zo kan het dus gebeuren dat in vrijwel alle sectoren de uitstoot van broeikasgassen afneemt, maar die van het vliegverkeer toeneemt.

(4) Dit roept weinig protest op, omdat de meeste mensen maar wat graag gebruikmaken van de goedkope vluchten. Maar we zullen het onder ogen moeten zien: de enige manier om de uitstoot terug te dringen, is simpelweg minder vliegen.

(5) Vaak zoeken mensen naar argumenten om hun vlieggedrag goed te praten. Denk aan: "Ik ga op de fiets naar mijn werk, dus ik mag in de zomer wel een lange vliegreis maken." Of: "Ik eet nog maar drie keer per week vlees, dus kan ik best vliegen." Als mensen echt zouden uitrekenen

hoeveel CO₂-uitstoot hun vliegreis tot gevolg heeft, zouden ze zien dat ze, om een vliegreis naar Azië te kunnen compenseren, vijf jaar vegetarisch moeten eten.

(6) Het is echter de vraag of je zo moet rekenen. Deze gedachte gaat ervan uit dat je net zoveel CO₂ mag uitstoten als je buurman of collega. Maar dit idee van 'uitstootrecht' of 'CO₂-*footprint*'¹⁾ moet je per wereldburger berekenen. Ik vermoed dat de vliegreis naar Azië dan een *once-in-a-life-time*-gebeurtenis²⁾ gaat worden.

(7) Het is zo vanzelfsprekend geworden om een vliegreis te boeken, dat mensen me vaak verwaasd aankijken als ik hun vraag waarom ze vliegen. Het antwoord is namelijk vaak: omdat het kan. De nadelige gevolgen voor het milieu worden niet of nauwelijks meegenomen in de keuze van de reisbestemming. Ver weg lijkt altijd goed. Maar als het doel van de reis is om gezellig met de familie een weekend bij elkaar te zijn, hoef je daarvoor toch niet naar een ver land te vliegen?

(8) Ik snap heel goed dat mensen reizen voor het avontuur en nieuwe culturen willen leren kennen. De vraag is alleen of dat altijd ver weg moet en zo vaak. Avontuur zit in het zelf ontdekken en dat kan ook dichterbij. Het lijkt soms wel alsof we tegen elkaar opbieden. Wie gaat het verst met vakantie? En wie heeft de meest exotische bestemming uitgekozen?

(9) Het is belangrijk dat we ons bewust zijn van de impact van een vliegreis en dat we de consequenties voor het klimaat serieus afwegen te-

85 gen het doel van de reis. Je hoeft
niet met je vriendinnen naar Barce-
lona. Een weekendje Haarlem of Nij-
megen is ook heel leuk.

(10) Het gemak waarmee we nu in
90 het vliegtuig stappen, laat een gebrek
aan verantwoordelijkheid zien. Gel-
ukkig lijkt het besef dat vliegen schad-
delijk is voor het milieu toe te nemen.
Sinds 2018 kennen we daarvoor het
95 woord 'vliedschaamte'. Als vlieg-
schaamte leidt tot een betere afwe-
ging van de milieu-impact bij de keu-
ze van de reisbestemming, lijkt me
dat heel goed. Soms rechtvaardigt
100 het doel van de reis het vliegen,
maar even zo vaak zal de uitkomst

zijn dat de impact van de vliegreis te
groot is. Dan is het zoeken naar een
andere bestemming of naar een
andere manier van reizen.

105 (11) Steeds meer mensen ontdekken
de trein, die zeker voor Europese
vakantiebestemmingen een goed al-
ternatief is. Ook daar is trouwens een
110 nieuw woord voor uitgevonden:
'treintrots'.

(12) Vliedschaamte is prima als die
leidt tot meer bezinning en minder
vliegreizen. Vliegen is echt niet altijd
115 fout, maar de vanzelfsprekendheid
waarmee we nu vliegen, is niet meer
te verantwoorden.

naar: dr. Martine Vonk

uit: Reformatorisch Dagblad, zaterdag 20 juli 2019

De auteur (1974-2019) schreef en sprak over duurzaamheid.

noot 1 CO₂-footprint: CO₂-voetafdruk

noot 2 *once-in-a life-time*-gebeurtenis: gebeurtenis die slechts eenmaal in je leven voorkomt

Tekst 3

Iederéén denkt in hokjes

(1) Wat zou het mooi zijn: een
samenleving waarin we ieder mens
zien als uniek individu, zonder voor-
oordelen; niet als lid van de groep
5 waar iemand toevallig bij hoort, maar
als medemens. Wat waren velen het
uit de grond van hun hart eens met
Arnon Grunberg, toen hij op 4 mei
2020 bij de Nationale Dodenherden-
10 king in de Nieuwe Kerk Primo Levi¹⁾
aanhaalde: "Ik kan niet begrijpen,
niet verdragen dat men een mens
beoordeelt niet naar wat hij is, maar
naar de groep waar hij toevallig toe
15 behoort."

(2) Toch zal het nooit gebeuren. Zelfs
al zouden we willen, we kunnen het
niet. Alles wat we waarnemen, wordt
door ons brein gecategoriseerd:
20 voedsel, meubilair, muziek, dieren.
En mensen. Categorieën ordenen
onze waarnemingen, geven beteke-
nis. Ook Grunberg gebruikt ze, bij-
voorbeeld in deze tweet: "De zes
25 miljoen vermoorde Joden waren
slachtoffer van witte, christelijke
Europeanen."

(3) Een categorielabel ('bètastudent',
'Brabander', 'boekhouder', 'NRC-
30 lezer') helpt een persoon te plaatsen
en maakt ook onze aandacht vrij voor

andere taken. Deelnemers aan een onderzoek die bij een persoon zowel een label kregen als een reeks beschrijvingen, bleken beter te scoren op een andere taak die ze tegelijkertijd moesten uitvoeren dan degenen die zonder dit label naar de persoon keken – de indrukvorming kostte hun meer aandacht.

(4) De keerzijde: categorieën simplificeren de wereld. We zien de onderlinge verschillen binnen een categorie als kleiner dan ze feitelijk zijn. En we vullen ontbrekende informatie in op basis van stereotypen. Zo hebben veel vrouwelijke hoogleraren weleens post ontvangen voor ‘de heer...’

De verzender neemt aan dat een hoogleraar wel een man zal zijn.

(5) Het categoriseren en stereotype- ren verloopt automatisch: snel, moei- teloos, onbewust, dus zonder het zelf te beseffen. Dat betekent dat we alle- maal – ook mensen die dat onge- wenst vinden – geregeld gedachte- loos kenmerken aan een persoon toeschrijven, puur en alleen op grond van diens categorie. Het lijkt voor onszelf alsof onze indrukken geba- seerd zijn op informatie over een per- soon, maar ongemerkt wordt alles gekleurd door stereotypen.

(6) Als je bijvoorbeeld leest dat de nonnen klaagden over de drank op het feest, neem je aan dat er te veel gedronken werd. Maar zijn het stu- denten die klaagden over de drank, dan denk je eerder aan te weinig drank. Wordt een politicus agressief genoemd, dan denk je waarschijnlijk aan verbale agressie: anderen onder- breken, snel kwaad worden, scherpe woorden gebruiken. Bij een voetbal- supporter die agressief is, denk je eerder aan fysieke agressie. Zou iemand dan opperen dat je stereo- typeert, dan denk je in alle oprecht-

heid: echt niet, er werd toch zeker gezégd dat ‘ie agressief was. Nie- mand hoort ooit in het brein een bel- letje rinkelen dat zegt: pas op, nu ben je zelf aan het invullen.

(7) We kunnen het wel: mensen als individu bekijken, op basis van hun persoonlijke eigenschappen en ge- dragingen. De beoordeling van een persoon is dan gebaseerd op alle stukjes informatie die we combineren tot een uniek totaalbeeld. Dat vergt meer aandacht. We moeten gevolgtrekkingen maken over de betekenis van iemands gedrag, soms nadenken over de oorzaken van het gedrag en alles samenvoegen tot een samen- hangende indruk.

(8) Bijvoorbeeld: ik hoor op de radio een FNV-vrouw²⁾ in wanhoop over het gebrek aan beschermingsmid- delen voor zorgpersoneel tijdens de coronacrisis. Ik overweeg: heeft ze gelijk, is de minister aan het klunge- len? Of is ze een paniekerig type? Of overdrijft ze omdat ze iets voor elkaar wil krijgen? Ze maakt zich druk, leeft mee met de zorgmedewerkers en is zwaar gefrustreerd (mijn gevolgtrek- kingen). Ze lijkt de feiten goed te kennen, haar toon is kalm en beheerst, ze houdt haar emotie goed in bedwang (nog meer gevolgtrekkingen). Ik verbind mijn gevolgtrekkingen aan elkaar: ze is betrok- ken. Zo ontstaat een heel ander beeld dan als ik categorieën en daaraan gekoppelde associaties zou gebruiken, bijvoorbeeld vrouw (emotioneel) of vakbond (fanatiek).

(9) Ik had tijd voor mijn overdenkin- gen, want ik zat in de auto en had niets anders te doen. Onderzoek wijst erop dat we anderen alleen als uniek individu bekijken wanneer het kan (als we voldoende cognitieve capaciteit hebben, dus bijvoorbeeld

niet tegelijkertijd met iets anders bezig zijn) en we het willen (gemotiveerd zijn om tot een realistisch en compleet beeld te komen, bijvoorbeeld wanneer we van iemand afhankelijk zijn, zoals een leidinggevende).
130 **(10)** In het dagelijks leven is dit ondoenlijk bij iedere persoon die ons pad kruist: de bakker, pakketbezorger, medepassagier in de trein – en
135 en maken we gebruik van *quick-and-dirty*-verwerking³⁾ met behulp van categorieën. Stereotypen worden in ons brein direct en automatisch
140 geactiveerd. Als we een bejaarde zien, worden eigenschappen als 'vergeetachtig' en 'traag' getriggerd. Susan Fiske, stereotype-onderzoeker aan de universiteit van Princeton,
145 trad diverse malen op als getuigdeskundige in rechtszaken, onder meer tegen bedrijven die vrouwen benadeelden. Ze vertelde ooit dat ze weleens nachtmerries had waarin de
150 rechter haar vroeg: "Uw eigen onderzoek laat zien dat stereotypen automatisch worden geactiveerd. Moet ik iemand straffen voor iets waar hij geen controle over heeft?"
155 **(11)** Het is onvermijdelijk dat categorieën ons beeld van een persoon

beïnvloeden. Iemands etniciteit, leeftijd, sekse en uiterlijke kenmerken zien we als eerste en dat kleurt alle
160 verdere informatie. Het is als het zout in de soep: het beïnvloedt de smaak van alle ingrediënten en je kunt het er niet meer uit halen.
(12) Willen we die invloed reduceren, zoals Grunberg bepleitte, dan begint dat met het erkennen dát we categorieën en vooroordelen hanteren. Dit ontkennen heeft alleen maar tot gevolg dat onze stereotypen ondergronds een andere weg vinden. Dat helpt dus niet. Blij en tevreden zijn met zo'n speech ook niet: dat vind ik nou ook, mensen moeten stoppen met die vooroordelen. Want wie zijn die mensen? 'Witte christenen', PVV'ers, FvD'ers? Kijk, daar zijn de categorieën en vooroordelen alweer. Zeg daarom niet: "Als ze het over Marokkanen hebben, dan hebben ze het over mij", zoals Grunberg deed. Maar zeg: "Als we het hebben over mensen die in hokjes en vakjes en vooroordelen denken, dan hebben we het ook over mij." Alleen met dat
185 inzicht komen we verder.

naar: Roos Vonk

uit: NRC Handelsblad, zaterdag 23 mei en zondag 24 mei 2020

Roos Vonk is hoogleraar sociale psychologie aan Radboud Universiteit in Nijmegen en schreef onder meer De eerste indruk.

noot 1 Primo Levi was een Joods-Italiaans schrijver van korte verhalen, romans, essays en gedichten. Hij overleefde concentratiekamp Auschwitz.

noot 2 FNV: Nederlandse vakbond; deze komt op voor de belangen van werknemers.

noot 3 *quick-and-dirty*-verwerking: snelle, oppervlakkige verwerking

Tekst 4 is een aflevering van de krantenrubriek De bewust digibete burger, waarin de auteur vertelt over zijn ervaringen als digibeet met de digitale wereld.

Tekst 4

Ridder

(1) Los het volgende raadsel op: het zit veilig in zijn eigen ruimte en uit zich onbeschoft en obsceen. U antwoordt: dat is makkelijk, dat is de reaguurder¹⁾ of de internettrol. Dat digitale tijdperk faciliteert forse hoeveelheden onbeschoftheid. Vroeger, toen mensen nog niet vanachter schermpjes op elkaar reageerden, moesten ze elkaar in de ogen kijken en durfden ze niet half zo barbaars te zijn. Utopische whizzkids die de digitale revolutie in gang zetten, dachten dat ze de wereld beter zouden maken: mooi niet.

(2) U als lezer van deze rubriek weet dat vooruitgangdenken in deze stukjes wordt bestreden. Toch ben ik geen adept van het ‘achteruitgangdenken’, oftewel dat geloof dat mensen vroeger wél aardig waren. Alles wijst er volgens mij op dat je minder leuke menselijke neigingen in alle tijden en culturen tegenkomt.

(3) Een gevolgtrekking daaruit is dat er ook analoge reaguurders moeten hebben bestaan. Digitale reaguurders worden wel vergeleken met

belletjetrekkers, wat niet aardig is voor leuke analoge kinderen die een middagje plezier hebben. Vorige maand voegde een VW Golf met een spoilertje met 140 km/h in op de A2. De bestuurder – geslacht: m – gebruikte eerst de claxon, toonde daarna de rechtermiddelvinger en hield toen nog even de rechterwijsvinger tegen zijn slaap. Ineens besefte ik: daar heb je hem, de analoge reaguurder! Veilig in zijn ruimte, onbeschoft en obsceen. Elke agent kan je vertellen dat bestuurders van reaguurauto’s verschrompelen zodra ze uit hun cocon worden gehaald. Internettrollen die in levensden lijve met hun proza werden geconfronteerd, bleken evenmin heldhaftig.

(4) Maar bestonden reaguurders óók voor je auto’s had? Ik heb de middeleeuwen niet meer meegemaakt, maar ik beweer dat ridders destijds éérst in hun veilige harnas kropen voor ze onbeschoft om zich heen sloegen.

naar: Olaf Tempelman

uit: de Volkskrant, dinsdag 11 december 2018

noot 1 reaguurder: iemand die online op ongenueanceerde wijze reageert op internetberichten

De teksten die voor dit examen gebruikt zijn, zijn bewerkt om ze geschikt te maken voor het examen. Dit is gebeurd met respect voor de opvattingen van de auteur(s). Wie kennis wil nemen van de oorspronkelijke tekst(en), raadplege de vermelde bronnen.

Het College voor Toetsen en Examens is verantwoordelijk voor vorm en inhoud van dit examen.